

Tijd zonder arbeid

een verkenning naar immateriële aspecten van het bestaan zonder beroepsarbeid en welzijnsbeleid op dat gebied

W. P. Knulst

Inleiding

Voor het eerst sinds de opbouw van de verzorgingsstaat wordt Nederland — evenals de meeste omringende landen — geconfronteerd met grote aantallen personen die zijn aangewezen op een arbeidsloos bestaan. Bijzonder veel aandacht krijgen de macro-aspecten van dit vraagstuk, zoals de werkgelegenheid of de verhouding tussen actieven en niet-actieven in verband met de financiering van de sociale voorzieningen. Aangezien het aantal langdurig werklozen en arbeidsongeschikten onder de niet-actieven voortdurend is toegenomen, vragen ook problemen van de individuele werkloze de aandacht. Vóór 1970 bestond hiervoor weinig reden, omdat werkloosheid zich overwegend voordeed als frictiewerkloosheid, waarbij het bestand steeds van samenstelling wisselde.

Het doel van dit artikel is om een overzicht te geven van de problemen die het arbeidsloos bestaan met zich meebrengt. Hierbij wordt vooral ingegaan op immateriële facetten van het leven zonder werk, mede aan de hand van gegevens over de tijdsbesteding van mannen zonder beroep. Aansluitend volgt een beschouwing over beleid, waarbij hoofdzakelijk wordt gelet op het beleid dat te maken heeft met ontplooiingsmogelijkheden buiten het arbeidsproces: de sociale wetgeving en het sociaal-cultureel beleid. Het werkgelegenheidsbeleid blijft — voor zover dit beleid niet van invloed is op ontplooiingskansen buiten het arbeidsproces — buiten beschouwing. De verkenning is toegespitst op de situatie van de niet werkenden, voor wie het verlies van de werkkring een ernstige verstoring van het bestaan betekent, namelijk: omdat zij van jongsaf aan gewend zijn aan of voorbereid zijn op een arbeidzaam bestaan; omdat zij door het verlies of verlaten van hun werkkring hun inkomen zien verminderen; omdat zij veelal niet terug kunnen vallen op een met arbeid vergelijkbare dagvulling.

De verkenning richt zich dus in beginsel op personen die voor langere tijd werkloos zijn en personen die niet werken ten gevolge van volledige of gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid. Alhoewel geen sprake is van een voortijdige onderbreking van de beroepsloopbaan, zullen personen die door een recente pensionering hun arbeidsplaats verlaten (hebben) tevens in de beschouwing worden betrokken, daar ook pensionering de genoemde veranderingen in het bestaan met zich meebrengt. Hierbij zal in het al-

gemeen aandacht worden besteed aan niet werkende mannen, niet alleen omdat de meesten die zonder werk komen te zitten, mannen zijn; maar ook omdat mannen onder de nog steeds dominerende rolverdeling tussen man en vrouw, kwetsbaarder zijn dan vrouwen.

De onderstaande tabel geeft een indruk van de groei van het aantal niet-werkenden onder 65 jaar, sinds 1970.

Betrekt men ook het aantal recent gepensioneerde personen tussen 65 en 69 jaar — in 1977 naar schatting 180.000¹ — bij de groep die langdurig is aangewezen op een arbeidsloos bestaan, dan komt men voor 1977 op circa 840.000 personen. Dat is ruim 9 % van de volwassen bevolking. Naar verwachting zal — vooral onder invloed van toekomstige verschuivingen in de leeftijdsstructuur van de bevolking — dit percentage de 10 % overschrijden. De leeftijdscategorieën die het sterkst zijn vertegenwoordigd onder arbeidsongeschikte personen nemen, evenals het aantal personen boven de 65 jaar relatief in aantal toe.²

Naar men hoopt zal het aantal werklozen in 1981 tot 150.000 worden teruggedrongen. Naar verwachting zullen onder dit aantal een hoger percentage langdurig werklozen voorkomen dan onder het huidige werkloosheidsbestand, mede ten gevolge van selectie-effecten van het herplaatsingsproces. Het verschijnsel van langdurige werkloosheid zal zich waarschijnlijk mede hierdoor nog lange tijd handhaven.

Drs. W. P. Knulst (1945) is sinds 1974 als socioloog werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Van 1970 tot 1974 werkte hij bij het Ministerie van CRM. In dienst van het Sociaal en Cultureel Planbureau, werkt hij onder andere mee aan de samenstelling van de Sociaal en Culturele Rapporten (voor de terreinen kunst en cultuur alsmede de vrije tijd). Kort geleden heeft hij de resultaten van een analyse van een landelijk tijdsbudgetonderzoek gerapporteerd, onder de titel *Een Week Tijd*.

Tabel 1: Aantal niet-werkenden onder 65 jaar naar bron van uitkering (x 1000)

	1970	1972	1974	1976	1977*	1978*
volledig uitkerings- gerechtigde werk- lozen waarvan langdurig:	46,5	108,0	134,9	210,9	211,0	240,0
uitkeringsge- rechtigden Wet Werkloosheidsvoor- ziening (WWV)	16,8	33,6	44,9	89,7	87,0	99,0
uitkeringsge- rechtigden Rijks- groepsregeling Werkloze Werk- nemers (RWW)	7,0	12,0	22,4	52,0	61,0	70,0
uitkeringsge- rechtigden Wet Arbeidsonge- schiktheidsverze- kering (WAO)	215	261	313	361	345	
per 31-12						
uitkeringsge- rechtigden Alge- mene Arbeidsonge- schikheidswet (AWW) (ingegaan per 1/1 '76)	—	—	—	101	170	
per 31-12						

Bronnen: *Meerjarenramingen sociale zekerheidsrege-
lingen* 1978, Ministerie van Sociale Zaken, Bijlage VII,
MvT bij begroting 1978; CBS, *Het jaar 1977 in cijfers*,
§ 11.

* ramingen (uit de zomer van 1977, die naar het zich nu
laat aanzien aan de hoge kant zijn voor wat betreft aan-
tallen volledig uitkeringsgerechtigde werklozen).

De betekenis van arbeid en werkloosheid

In een recent verschenen studie wordt de betekenis
van arbeid op kernachtige wijze, als volgt, omschre-
ven: *'Dat arbeid nog zo'n centrale plaats inneemt
staat mede in verband met de verdelingsfunctie, die
de arbeidsmarkt heeft. Ons maatschappelijk bestel
is een arbeidsbestel. De arbeidsmarktpositie is van
beslissende betekenis niet alleen voor de materiële
en immateriële opbrengsten uit arbeid, maar ook
voor allerlei andere verdelingen. De centrale plaats
van de arbeid moet vooral ook toegeschreven wor-
den aan van arbeid afgeleide zaken, zoals inkomen,
bezit, status, waardering door de ander en aan het*

*feit, dat er geen goede alternatieven zijn voor arbeid
om op zinvolle wijze aan het maatschappelijk leven
deel te nemen. Zij, die aangewezen zijn op een ar-
beidsloos bestaan, waarden deze situatie dan ook
als overwegend negatief*'.³

Als kanttekening bij de bovenaangehaalde passage
dient het volgende. Bij het verlies van een werk-
kring ontbeert men niet uitsluitend de positieve as-
pecten van arbeid, maar ook eventueel negatieve.
Daarnaast zijn de positieve kanten van de arbeid
ongelijk verdeeld onder de werkenden of worden
niet in gelijke mate gewaardeerd, zodat de ene werk-
nemer meer te verliezen heeft dan de andere. Bo-
vendien ervaren werkenden niet in even sterke ma-
te de voordelen van het werk, als de niet-werkenden
de nadelen van het gemis aan werk. Niet-werkenden
hechten meer waarde aan werken ten opzichte van
andere zaken, dan werkenden en gaan arbeid posi-
tiever beoordelen naarmate de werkloosheid langer
duurt.⁴ Hieronder wordt op enkele belangrijke as-
pecten van arbeid en werkloosheid nader ingegaan.
A — Inkomen uit de laatst verrichte arbeid is als re-
gel hoger dan inkomen van een sociale uitkering.
Juist dit verschil, ook al is het maar gering, gaat in
onevenredige mate ten koste van zaken die de be-
schikbaar komende tijd kunnen veraangename. De
financiële stap terug stuit bij voormalige hoge inko-
menstrekken niet op minder problemen dan bij
voormalig lage inkomensstrekken. Het tegendeel
bleek eerder het geval te zijn.⁵ Het gemis van een
deel van de consumptiemogelijkheden kan moeilijk
worden overschat. Een meerderheid onder de wer-
kenden zou, indien ze voor de keus werd gesteld,
een verbetering van het inkomen prefereren boven
een uitbreiding van vrije tijd. Alleen onder hoge in-
komensstrekken of onder werkenden met hoge op-
leiding worden relatief veel voorstanders van meer
vrije tijd aangetroffen.⁶ Het verlangen om meer vrije
tijd wordt kennelijk pas belangrijk bij personen die
bepaalde consumptiebehoeften hebben kunnen rea-
liseren. Anderen streven eerst naar een bevrediging
van hun behoeften en geven daardoor voorkeur aan
meer inkomen.

De afgelopen periode (1963/1964 — 1974/1975),
heeft niettemin een snelle koopkrachtverbetering
opgeleverd. Van de gezinsuitgaven van de laagste
inkomensgroepen zijn die voor recreatie en verkeer
(auto) in procenten het sterkst toegenomen.⁷ Nu is
ook bekend dat personen die van een uitkering moe-

ten leven, juist op dit type uitgaven, maar eveneens op uitgaven voor huishoudelijke apparatuur en meubilair relatief sterk beknopt. Daarnaast schieten uitgaven voor recreatie (uitgaan, vakanties, lidmaatschappen) erbij in.⁸ Mensen die een grote hoeveelheid tijd krijgen te vullen, beschikken over minder middelen om die tijd aangenaam te besteden.

B — Aan arbeid ontleent men (gedeeltelijk) zijn identiteit, status en/of ontplooiingsmogelijkheden. Afhankelijk van de mogelijkheden die het werk biedt, verdwijnen deze aspecten bij het verlies of verlaten van de arbeidsplaats. Vooral op dit punt heeft de ene werknemer meer te verliezen dan de andere.⁹

Arbeid biedt aanknopingspunten voor contacten zowel in als buiten de arbeidstijd. Omgaan met mensen is in veel beroepen een belangrijk bestanddeel van het werk. Ook bij werkzaamheden echter waarbij dit niet het geval is, is omgang met collega's onder het werk, of tussen de werktijden belangrijk. Daarnaast zijn er de contacten met collega's buiten de werkuren. Personen die korter dan vijf jaar geleden zijn gepensioneerd, noemen de omgang met collega's en bekenden als één van de belangrijkste zaken die zij missen.¹⁰

Ook ontplooiingsmogelijkheden die op het eerste gezicht nauwelijks verband houden met het hebben van werk, worden door werkenden meer benut dan door niet-werkenden. Personen in de leeftijd van 55 tot 70 jaar die nog een werkkring hebben vertonen een veelzijdiger vrijetijdsbesteding dan niet-werkenden van die leeftijd.¹¹

C — Arbeid geeft structuur aan de tijdsbesteding. In de industriële samenleving is bij de meeste — in loondienst — werkenden een strikte scheiding tussen werken en andere levensgebieden tot stand gekomen. Arbeid wordt tegenwoordig praktisch geheel volgens de klok verricht en is daardoor meer dan ooit tevoren een vast bestanddeel van de tijd. Het leefritme wordt veel eentoniger indien arbeid hieruit verdwijnt. Dit vormt één van die facetten van arbeid, die zich eerst bij het gemis van die regelmaat duidelijk doet voelen.

D — Niet alleen de objectieve nadelen van het arbeidsloos bestaan, maar ook de (subjectieve) beleving van die situatie is van belang. Bekend is dat subjectieve oordelen van betrokkenen over hun situatie niet noodzakelijk samenhangen met de ob-

jectieve kenmerken van hun situatie. Aangenomen wordt dat persoonlijkheidskenmerken, maar vooral ook waarden en normen de beleving in sterke mate kleuren. De wijd verbreide opvatting dat het bestaan pas zin krijgt wanneer men werkt, verklaart waarom velen werken bij voorbaat beter vinden dan niet werken. De meeste Nederlanders beoordelen niet werken nog steeds negatief, terwijl werken zonder meer positief wordt beoordeeld.¹² In dit (voor-)oordeel wijken de niet-werkenden zelf niet sterk af van derden die over hen oordelen. Naar het oordeel van arbeidsongeschikten gaat het nadeel van niet werken zwaarder wegen dan de last van de aandoening naarmate zij langer buiten de arbeid staan. Geen van hen noemt het bij voorbeeld een voordeel om met een slechte gezondheidstoestand niet te hoeven werken.¹³ Veel gepensioneerden missen het gevoel nuttig te zijn, hoewel zij op een algemeen gerespecteerde manier hun loopbaan hebben beëindigd.¹⁴

Arbeid wordt niet altijd en door iedereen als een levensvervulling beschouwd. In de economische rimpelloze jaren zestig stonden culturele stromingen in de belangstelling, die de betekenis van arbeid sterk relativeerden (homo ludens-, provo- kabouter-, hippiebeweging). Deze stromingen sluiten aan bij houdingen van jongeren, die omstreeks 1970 worden vastgesteld. Een stijgende leeftijd gaat samen met een sterkere oriëntatie op arbeid.¹⁵ Een afspiegeling hiervan vindt men in de beleving van werkloosheid, want in vergelijking met oudere werklozen noemen jongere werklozen minder nadelen en meer voordelen van werkloosheid.¹⁶

Tot nu toe bestaan er echter geen aanwijzingen dat een generatie haar normen over arbeid in een latere levensfase zal handhaven, zodat vooralsnog onzeker is of de waardering van arbeid op algemener schaal zal veranderen. Een onzekere factor hierbij is vooral de vraag, hoe de economische recessie, die zich eerst na 1974 deed voelen, doorwerkt op de waardering van arbeid.¹⁷

E — Uit onderzoek naar psychische aspecten van werkloosheid blijkt dat deze de emotionele stabiliteit ernstig kan aantasten.¹⁸ Verlies van zelfvertrouwen, het ontstaan van minderwaardigheidsgevoelens en het optreden van depressiviteit vormen enige van de waargenomen psychische reacties. In houdingen van werklozen wordt vaak apathie of fatalisme, maar ook agressiviteit vastgesteld. De ma-

nier waarop individuen werkloosheid ervaren en verwerken hangt behalve met persoonlijkheidsfactoren ook in sterke mate samen met de oorzaak van werkloosheid, de duur en de frequentie van de werkloosheid, ervaringen in het verleden en de aard van de gezinsrelaties.

Onder categorieën waar (seizoen)werkloosheid veelvuldig voorkomt, schikt men zich makkelijker in werkloosheid dan onder groepen waar werkloosheid uitzonderlijker is. Bij onvoldoende aanpassing aan de situatie van werkloosheid doen zich psychische spanningen voor. Reeds verschillende malen zijn tijdens — of bij dreiging van werkloosheid — bij betrokkenen aandoeningen geconstateerd, die een psychische achtergrond hebben (maag- en darmklachten e.d.).¹⁹ Voor een relatie tussen het optreden van werkloosheid en vorming van 'coping behaviour' zijn eveneens sterke aanwijzingen gevonden: bijvoorbeeld verhoogde drank- of druggebruik; spanningen met gezinsleden, criminaliteit en zelfs zelfmoord.

Het dagelijks leven van niet-werkenden

Jahoda, Lazarsfeld en Zeisel observeerden in het begin van de vooroorlogse crisisjaren het dagelijks leven in een arbeidersplaats bij Wenen. Dit — inmiddels klassiek geworden onderzoek — *Die Arbeitslosen von Marienthal* (dat mede door economische voorspoed vrij uniek is gebleven) geeft een indringend beeld van de gevolgen die werkloosheid hebben voor het individu en de vooroorlogse gemeenschap.²⁰ Werkloosheid trof praktisch de gehele beroepsbevolking van het arbeidersdorp en de crisissfeer ontwrichtte het openbare leven. De parken verwilderden, kleuterscholen werden gesloten en verenigingen door gebrek aan belangstelling ontbonden, hoewel de inwoners tijd in overvloed hadden.

Toch kan deze observatie maar gedeeltelijk als hendaags voorbeeld dienen. De verzorgingsstaat, of meer in het bijzonder het stelsel van sociale voorzieningen in Nederland, wijkt te zeer af van de vooroorlogse toestand. De uitkeringen zijn op een zodanig niveau vastgesteld dat werklozen, niet zoals in Marienthal, op voedsel moeten bezuinigen. Voorts zijn er weinig gemeenten in Nederland waar een meerderheid van de beroepsbevolking werkloos is. Dat werkloosheid vroeger een wezenlijk andere uitwerking had op de gesteldheid van het indi-

vidu, lijkt echter niet aannemelijk. Daarom is het nuttig de tijdsbesteding van werklozen, die werd waargenomen, hier kort samen te vatten.

De werklozen uit Marienthal hadden een monotone dagvulling: opstaan, eten, wandelen en praatjes maken op straat, naar huis om te eten, slapen, weer de straat op, naar huis, eten en slapen. Werklozen lopen langzamer en staan vaker stil op straat dan huisvrouwen. De onderzoekers leidden hieruit af dat het wegvallen van de dagtaak een ander besef van tijd doet ontstaan.²¹

Nu een blik in het arbeidsloze bestaan in de Nederlandse verzorgingsstaat. Uit een in 1975 gehouden onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking, zijn onder meer gegevens beschikbaar gekomen over de tijdsbesteding van niet-werkenden.²² De tijdsbesteding van gepensioneerde- en werkloze mannen is vergeleken met die van werkende mannen. Een tweetal onderwerpen van deze analyse worden hier aan de orde gesteld, te weten: de algemene karakteristiek van de tijdsbesteding van niet-werkenden en hun tijdsgebruik voor arbeidvervangende bezigheden.²³

Algemene karakteristiek van de tijdsbesteding van niet-werkende mannen — In de onderzochte week in oktober hadden niet-werkende mannen gemiddeld 35 % meer tijd ter beschikking dan werkende mannen, die gemiddeld 43,7 uur besteedden aan beroepsarbeid. Globaal gezien, gebruikten niet-werkenden hun extra beschikbare tijd hoofdzakelijk voor het langer bezig zijn met activiteiten in plaats van voor meer activiteiten.

Indien men afziet van verschil in afzonderlijke bezigheden dan gebruikten niet-werkenden hun 'extra' tijd in meer dan evenredige mate voor. De huishouding: ruim drie keer meer dan werkenden; voor televisie, radio en lectuur: bijna twee keer zoveel als werkenden; voor huiselijke contacten: ongeveer 1½ keer meer dan werkenden.

In het tijdsbudget van niet-werkende mannen nemen bezigheden waarmee letterlijk veel tijd kan worden verdreven een veel belangrijker plaats in, dan in dat van werkende mannen. Veel meer niet-werkenden dan werkenden noteerden in hun dagboek: slapen overdag, uitrusten, puzzelen, wandelen, vissen e.d. Niet-werkenden zijn vooral meer bezig met kosteloos tijdverdrijf of tijdsbesteding waarbij lang bezigzijn niet gepaard gaat met meer kos-

ten, want zij gaan minder uit dan werkenden. Tijdens het weekend, wanneer werkenden zijn overgeschakeld naar een rustiger leeftempo dan op werkdagen, zijn er nauwelijks nog verschillen tussen beide onderzochte groepen in tijdsgebruik voor vergelijkbare bezigheden (eten, slapen, wassen, scheren e.d.).

Tijdsgebruik voor arbeidvervangende bezigheden

— Onder bezigheden die arbeid kunnen compenseren worden hier gerekend bezigheden die arbeid kunnen vervangen, hetzij op grond van de hoeveelheid vereiste tijd, en/of de te leveren prestatie en/of op grond van het feit dat de bezigheid zelf als beroep wordt beoefend. Hiertoe kan men rekenen: werk in de huishouding; het volgen van onderwijs of cursussen; vrijwilligerswerk; en doe-het-zelf-bezigheden met inbegrip van kunstzinnige bezigheden en activiteiten zoals handenarbeid.

De tijdsbesteding door niet-werkende mannen aan bezigheden, die veel met arbeid gemeen hebben is enerzijds vergeleken met de arbeidstijd van werkende mannen en anderzijds met het tijdsgebruik door werkenden aan bedoelde soort bezigheden (grafiek 1, appendix). Uit de eerste vergelijking blijkt, dat gepensioneerde en werkloze mannen gemiddeld de helft van het aantal uren dat werkenden (gemiddeld per week) besteden aan beroepsarbeid, gebruiken voor arbeidvervangende bezigheden. Buiten de arbeidstijd verrichten ook werkenden dit soort bezigheden. In vergelijking hiermee, besteden niet-werkenden er gemiddeld twee maal zoveel uren aan. Deze verhouding doet zich echter niet alleen bij dit soort tijdsbesteding voor, maar ook bij andere tijdsbesteding, zoals televisiekijken, radio luisteren en lezen).

Behalve in de huishouding zijn niet-werkenden actiever dan werkenden in doe-het-zelf-achtige bezigheden. Een groter percentage niet-werkenden verrichtte dit type bezigheden in de onderzochte week. In vergelijking met de werkenden die op dit gebied actief waren, besteedden mannen zonder beroep hieraan ook veel meer tijd (zie ook tabel 2 in de appendix). De overige bezigheden die hier als arbeidvervangende tijdsbesteding zijn onderzocht geven een ander beeld te zien. Onder niet-werkenden zijn minder deelnemers aan cursussen, vormingswerk²⁴ en vrijwilligerswerk voor verenigingen dan onder werkenden. Gelet op het beperkte aan-

tal deelnemers in beide groepen lijken onderwijs, vorming of vrijwilligerswerk in het algemeen van ondergeschikte betekenis als (mogelijke) compensatie voor arbeid. Hetzelfde geldt voor kunstzinnige en creatieve activiteiten. De deelname of tijdsbesteding aan educatieve bezigheden of gemeenschapsactiviteiten vertoont in het algemeen geen samenhang met de hoeveelheid beschikbare vrije tijd.²⁵

Gemeten naar de hoeveelheid tijd zijn er strikt gesproken geen bezigheden die arbeid vervangen. Nochtans zijn doe-het-zelf-achtige bezigheden, naar het aantal deelnemers en huishoudelijk werk naar de hoeveelheid bestede tijd én aantal deelnemers, als zodanig nog het meest belangrijk.

Evaluatie

De meeste mannen ontbreekt de mogelijkheid om bij werkloosheid of pensionering terug te vallen op een andere functie, omdat zij eenzijdig zijn voorbereid op het kostwinnerschap. 17 % van de mannen tussen 65 en 69 jaar gaat na de pensionering door met het verrichten van betaald werk.²⁶ Hoewel de meeste mannen zonder beroep — zoals werd aangetoond — werkzaam zijn in de huishouding, bestaan er weinig aanwijzingen dat die bezigheden voldoening geven. Veel werklozen en gepensioneerden — in iets mindere mate — voelen zich doelloos in hun situatie.²⁷

In de opvoeding en het onderwijs neemt de training voor vaardigheden die niet op de arbeidsmarkt te gelde kunnen worden gemaakt in het algemeen een ondergeschikte plaats in. Men kan hierbij ook denken aan de beoefening van liefhebberijen en de training in vaardigheden voor gemeenschapsactiviteiten. Groffen stelt dat beoefening van dit soort bezigheden eerst na voldoende training en specialisatie voldoening geeft.²⁸ Voorafgaande oefening en een graad van specialisatie lijkt zeker nodig om — zoals bij werkloosheid — dagen achtereen geboeid te blijven door een hobby. De ontwikkeling in het vrijetijdsgedrag van individuen wordt echter veel eerder gekenmerkt door een toenemende oppervlakkigheid dan door toenemend specialisme.²⁹ Naast aangeleerde vaardigheden betekent ook het bezit van uitrusting een belangrijke voorwaarde om te kunnen profiteren van de mogelijkheden die de vrije tijd biedt. In het voorgaande is reeds gewezen op het feit, dat niet-werkenden over relatief weinig

duurzame consumptiegoederen kunnen beschikken en dat zij bovendien op dit type uitgaven bezuinigen.

Vaardigheden voor het benutten van de vrije tijd blijken meer aanwezig naarmate de opleiding hoger is, maar onder langdurig werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden komen relatief veel personen voor met lage vooropleiding.

Werkenden die gelet op de verdeling van positieve aspecten van de arbeid objectief gesproken weinig te verliezen hebben, hebben in een arbeidsloos bestaan tevens de minste ontplooiingsmogelijkheden.³⁰ Tegen deze achtergrond is het te begrijpen, dat laaggeschoolden minder voordelen van werkloosheid noemen dan hoger geschoolden. Deze laatsten noemen vooral de mogelijkheden in de vrije tijd een voordeel van werkloosheid.³¹ Niet-werkende mannen met een lage schoolopleiding vertonen significant meer stresskenmerken dan niet-werkende mannen met een hoge vooropleiding.³²

Niet-werkenden hebben in verhouding tot werkenden minder belangstelling voor educatieve voorzieningen zoals cursussen en vormingswerk. Hoewel dit al eens eerder is geconstateerd,³³ botst dit resultaat met veelgehoorde uitspraken, waarin vorming als alternatief voor arbeid wordt aangeprezen. Deelnemen aan een (niet-beroepsgerichte) cursus betekent investeren in een toekomst, terwijl het heden onzeker is.

Werklozen missen een belangrijke voorwaarde om algemeen aanvaarde doeleinden te realiseren. Dat zij zich in een uitzichtloze situatie richten op middelen, zoals cursussen voor verder afliggende doeleinden, ligt niet voor de hand. Dit veronderstelt vooral een mentale soepelheid van werklozen, die niet zijn opgevoed in het cultuurpatroon van de hogere sociale milieus, waarbinnen een sterke gerichtheid op verder afliggende doeleinden normaal is ('deferred gratification pattern'). De meeste langdurig werklozen zijn daarin niet opgegroeid.

Voorts zijn er fysieke en institutionele beperkingen die de ontplooiing van niet-werkenden kunnen belemmeren. Arbeidsongeschikten en veel mannen boven de 65 jaar zijn vanwege lichaamsgebreken niet tot allerhande bezigheden in staat. Werklozen zijn genooddaakt een deel van hun tijd te besteden aan het zoeken naar een nieuwe baan. Ook langdurig werklozen moeten zich blijven oriënteren op de arbeidsmarkt, maar mogen in het algemeen geen

activiteiten ontwikkelen die aansluiten bij hun vakbekwaamheid.

Men zou mogen verwachten dat mensen met veel tijd maar met financiële beperkingen geïnteresseerd zijn in gesubsidieerde voorzieningen voor tijdsbesteding. Uit recent beschikbaar gekomen onderzoeksgegevens blijkt echter dat werklozen en arbeidsongeschikten minder dan werkenden (met vergelijkbare leeftijd en overeenkomstige opleiding) gebruikmaken van gesubsidieerde voorzieningen op gebied van cultuur en recreatie (sociaal-culturele centra, sportaccommodaties, musea, bibliotheken, en muziek- of toneeluitvoeringen).³⁴ Op een terrein waar de overheid het vrije spel der maatschappelijke krachten heeft gecorrigeerd, komen werkenden kennelijk dus ook beter aan hun trekken dan niet-werkenden.

Aangezien de verdeling van veel schaarse materiële en immateriële goederen gekoppeld blijkt aan het arbeidsbestel, compenseren sociale uitkeringen wel het belangrijkste, maar toch maar een deel van datgene wat door werkloosheid of pensionering verloren gaat. De positie van de niet-werkende in de huidige samenleving kan daarom worden vergeleken met die van een voetganger op een snelweg: hij is aangewezen op de berm en de meeste bestemmingen zijn autokilometers verwijderd.

Sociaal en cultureel beleid ten aanzien van niet-actieven onder 65 jaar — De positie van de niet-werkende verschilt op tal van punten van die van werkenden, maar zijn situatie is in financieel, sociaal en cultureel opzicht sterk afhankelijk van het arbeidsbestel. Zijn lot is in de eerste plaats natuurlijk bepaald door de werkgelegenheidssituatie. In de tweede plaats is hij financieel afhankelijk van het economisch draagvlak. Zijn gedragsalternatieven worden in de derde plaats in belangrijke mate bepaald door de normen die bij de toepassing van de sociale wetgeving van kracht zijn. Tenslotte wordt zijn aanzien beïnvloed door minder officiële normen, die in de praktijk van kracht blijken bij de werving respectievelijk uitstoting van arbeidskrachten.

De overheid realiseert zich deze sterke verwevenheid van vraagstukken zeer wel. Mede naar aanleiding van de WRR-studie over de werkgelegenheid en het economisch draagvlak,³⁵ is in maart 1978 besloten tot de instelling van een interdepar-

tementale (ambtelijke) stuurgroep voor het beleid ten aanzien van niet-actieven. Uit de taakstelling voor de stuurgroep blijkt ook dat de regering het vraagstuk niet langer uitsluitend als een arbeidsmarkt- of probleem van sociale voorzieningen beschouwd. De stuurgroep dient zich namelijk te bezinnen op samenhangende maatregelen, niet alleen voor de beheersing van de toename van het aantal niet-actieven en stimuleringsmaatregelen voor herinschakeling, maar ook voor de bevordering van ontplooiingsmogelijkheden buiten de beroepsmatige sfeer.

Sociale en culturele aspecten van arbeidsmarktbeleid en sociale wetgeving — Het ligt in de verwachting dat de stuurgroep de samenhang van beleidsmaatregelen op de verschillende terreinen zal benadrukken. Sociaal en cultureel beleid voor niet-werkenden heeft immers zijn vertrekpunt in het beleid ten aanzien van de arbeid.

De solidariteit die aan het uitkeringsstelsel voor niet-werkenden ten grondslag ligt, contrasteert met het 'recht van de sterkste' dat op de arbeidsmarkt lijkt te heersen en tot uiting komt in de daar werkzame selectiemechanismen. Personen, die zich vanwege lichamelijke toestand, leeftijd, lage opleiding, of rol in het gezin moeilijk kunnen aanpassen aan de 'normale' arbeidsomstandigheden, maar op grond van hun specifieke toestand enige aanpassing van de arbeidsplaats verlangen, zijn in meer dan evenredige mate te vinden onder werkzoekenden, langdurig werklozen en arbeidsongeschikten.

Er bestaan verschillende plannen om de kloof tussen werkenden en niet-werkenden, die op deze manier wijder dreigt te worden, te overbruggen. Sinds enige tijd is er een specifieke regeling voor de herplaatsing van langdurig werklozen (subsidies voor de loonkosten bij aanstelling van langdurig werklozen). Belangrijk voor een sociaal gevarieerde samenstelling van de werkende bevolking zijn ook suggesties om een deel van de bestaande arbeidsplaatsen vrij te maken voor werkzoekenden die tijdelijk, part-time of op halve kracht kunnen en willen werken. Die ruimte zou kunnen ontstaan, indien het voor werknemers, die zich hebben kunnen schikken naar de eisen van de arbeidsmarkt, aantrekkelijk wordt gemaakt om part-time te gaan werken, of zich te melden voor een tijdelijk arbeidsverlof. Op deze wijze kan worden voorkomen dat

de mensen die onder aangepaste omstandigheden zijn ingeschakeld, een stempel opgedrukt krijgen. Het gevaar van stigmatisering is groter wanneer er speciale terreinen van werkgelegenheid worden gecreëerd, zoals bijvoorbeeld in de non-profit dienstensector.

Op het gebied van de sociale wetgeving worden stappen gezet om juridische belemmeringen voor de ontplooiing van uitkeringsgerechtigde werklozen weg te nemen. Volgens de jurisprudentie over het sociaal verzekeringsrecht, wordt iemand op dit moment niet als werkloos beschouwd, indien hij of zij produktieve arbeid verricht en/of op gezette tijden ten dienste staat van derden, ook al wordt hiervoor niet betaald. Deze richtlijn wordt in sommige districten reeds met grote tolerantie ten aanzien van onbetaald werk in de welzijnszorg toegepast. Niettemin achtte ex-minister Boersma een algemene uitspraak over onbetaald werk door uitkeringsgenieters wenselijk en hij verzocht de Sociale Verzekeringsraad om advies. Eind 1977 heeft de Raad een rapport uitgebracht, waarin hij adviseert om bepaalde soorten pro deo werk onder bepaalde voorwaarden toe te staan met behoud van de uitkering. De Raad heeft hierbij met name vrijwilligerswerk in de welzijnssector op het oog, mits dit werk anders niet door betaalde arbeidskrachten zou worden verricht.³⁶ Of uitvoering van dit advies, waartoe onlangs (voor de periode van een jaar) werd besloten, aanleiding zal geven tot een grote(re) deelname door niet-werkenden aan dit soort vrijwilligerswerk is gelet op de beschikbare gegevens — zeer de vraag (§ 3).³⁷

De situatie van grote werkloosheid in een samenleving, waarin tegelijkertijd grote behoefte bestaat aan nuttige diensten in de welzijnssector, is voor velen een moeilijk verteerbare zaak. Zij willen — kras gezegd — van de nood een deugd maken. Eigenlijk draagt elke Nederlander verantwoordelijkheid voor die leemtes in de dienstvaardigheid. Het is dan ook niet rechtvaardig om alleen die Nederlanders, die op een gegeven ogenblik niet het werk kunnen vinden dat zij verlangen, te prikkelen tot dit werk, hetzij als vrijwilliger, hetzij als werknemer in een gecreëerde arbeidsplaats. Ook hierbij zou gestreefd moeten worden naar een rechtvaardige verdeling.

Welzijnsvoorzieningen voor niet-werkenden onder

65 jaar — Het stelsel van sociale verzekeringen voorziet in beginsel in een tijdelijke schadeloosstelling voor werklozen en arbeidsongeschikten. In de werkloosheidswetten (WW en WWV) is er van uitgegaan dat de uitkeringsgerechtigden tijdens de uitkeringsperiode ijveren voor een nieuwe arbeidsplaats. In de arbeidsongeschiktheidswetten (WAO, AWW) is sprake van handhaving of verbetering van de arbeidsgeschiktheid. De wetten omvatten regelingen, die bedoeld zijn om de arbeidsongeschiktheid van uitkeringsgerechtigden te bevorderen.³⁸ Voor werklozen bestaan er mogelijkheden om met behoud van de uitkering een vakopleiding te volgen. In de WWV wordt verder de organisatie van sociaal-cultureel werk genoemd, als bijdrage van de lokale overheid aan de bevordering van de arbeidsgeschiktheid. Arbeidsongeschikten mogen zo nodig zelf voorzieningen treffen om hun arbeidsgeschiktheid te verbeteren en de kosten daarvan deklarereren. Hoewel in de regelingen uitdrukkelijk sprake is van bevordering van de arbeidsgeschiktheid, sluiten zij faciliteiten die meer in het algemeen de ontplooiingskansen van uitkeringsgerechtigden kunnen verbeteren geenszins uit. Bij de toepassing van de arbeidsongeschiktheidswet en jurisprudentie op dit terrein zijn verschillende gevallen voorgekomen, waarbij arbeidsongeschikten (uiteindelijk door de rechter) werd toegestaan om kosten in rekening te brengen, die een normale deelname aan het maatschappelijk verkeer mogelijk maakten. Recent nog, werden zelfs uitgaven voor de beoefening van een technische hobby goedgekeurd. Ten aanzien van werklozen bestaat groter terughoudendheid. Een praktisch motief hiervoor is, dat oneigenlijk gebruik van werkloosheidsvoorzieningen mogelijk in de hand wordt gewerkt indien de ontplooiingskansen van werklozen zouden worden verbeterd. Dit druist bovendien in tegen de traditionele arbeidsethiek. Deze huiver is begrijpelijk maar daardoor nog niet gerechtvaardigd.

Indien de arbeidsoriëntatie zich geleidelijk zou aanpassen aan de situatie van een structureel tekort aan arbeidsplaatsen, zou er sprake zijn van een beter evenwicht tussen aspiraties en mogelijkheden om te werken. Bij een minder sterke arbeidsoriëntatie mag men een groter bereidheid van werkenden verwachten om hun arbeidsplaats gedeeltelijk of tijdelijk te delen met werkzoekenden). De dominerende arbeidsmoraal zet aan tot het leveren van een ge-

honoreerde prestatie. De onmacht om hieraan te voldoen komt tot uitdrukking in gevoelens van doelloosheid, waarvan niet alleen werklozen blijken maar ook arbeidsongeschikten en zelfs gepensioneerden. Vermindering van deze sociale druk zou positieve gevolgen kunnen hebben voor het welzijn van niet-werkenden. Andere feiten geven evenmin reden voor terughoudendheid om het arbeidsloze bestaan draaglijker te maken. Het hebben van een betaalde werkkring biedt zoveel meer materiële en immateriële voordelen in vergelijking met werkloosheid, dat deze verhouding moeilijk valt aan te tasten.

Hoewel de laatste jaren steeds duidelijker wordt dat werkloosheid voor velen geen tijdelijk karakter heeft, verandert de ethiek jegens werklozen maar zeer langzaam. Volgens de huidige moraal lijkt het werklozen te zijn vergund zich zonder beroepsarbeid te ontplooiën, mits zij zich daarbij richten op nuttige tijdsbesteding of bezigheden die sociaal aanzien genieten. Hoe moet men anders verklaren dat vooral vormingswerk of pro deo werk ten behoeve van de welzijnssector worden aangeprezen, terwijl vele werklozen door hun sociale achtergrond geen culturele band met dit soort bezigheden hebben?

In sommige gemeenten met grote aantallen werklozen worden in het lokale sociaal-cultureel werk (opbouw-, buurt- en clubhuiswerk of volksontwikkeling) speciale programma's voor werklozen georganiseerd: sociëteiten, hobbyclubs, cursussen op verschillende gebieden en hier en daar vrijwilligersprojecten.³⁹ Nu blijkt dat werklozen in vergelijking met werkenden in het algemeen weinig georiënteerd zijn op dit type gemeenschapsvoorzieningen, kan men zich afvragen of niet-werkenden niet ook op wat directer wijze kunnen worden gesteund bij hun dagelijkse bezigheden. Te denken valt aan ruimte om te tuinieren, faciliteiten voor doe-het-zelf-werkzaamheden en dergelijke. Aangezien niet-werkenden relatief sterk bezuinigen op uitgaven voor ontspanning en recreatie lijkt directe steun ook op dit gebied gerechtvaardigd. Evenals niet-werkenden boven de 65 jaar thans, zou men niet-werkenden onder die leeftijdsgrens recht kunnen geven op een kaart die uiteenlopende faciliteiten biedt, zoals gereduceerde tarieven voor openbaar vervoer, voor populaire uitgaansvormen en wellicht ook voor abonnementen en lidmaatschappen. (Evenmin als

bij de AOW zou dit reductiestelsel, dat naar keuze wordt gebruikt, enige invloed mogen hebben op het beleid ten aanzien van de sociale uitkeringen). Vanzelfsprekend komen personen die met weinig geld veel tijd moeten besteden, als eersten in aanmerking om te profiteren van gesubsidieerde voorzieningen voor tijdsbesteding. Dat nu veeleer van het tegenovergestelde sprake is, moet ten dele worden toegeschreven aan de lage graad van activiteit, waartoe niet-werkenden vanwege lichamelijke of sociale omstandigheden blijken te zijn veroordeeld. Een ander deel komt voor rekening van de culturele eenzijdigheid van de gesubsidieerde voorzieningen.⁴⁰ Van de activiteiten die veel onder niet-werkenden worden aangetroffen, zijn er maar weinig die binnen het stroomgebied van subsidiegelden liggen. (Het subsidiebeleid van sommige gemeenten vormt een gunstige uitzondering).

Niet alleen personen zonder beroep, maar ook werkenden die niet in de vrijetijdstijl van de hogere sociale kringen zijn opgevoed, zijn gebaat met een veelzijdig cultuur- en recreatiebeleid. Veelzijdigheid van gesubsidieerde voorzieningen is zeker noodzakelijk, wil het voor werkenden aantrekkelijk worden om ten behoeve van werkzoekenden tijde-

lijk of gedeeltelijk af te zien van hun arbeidsplaats. Op grond van het voorgaande is te concluderen dat er voor de stuurgroep 'beleidsvorming niet-actieven' veel werk is. Voor verbetering van de ontplooiingskansen buiten het arbeidsproces, zou zij zich onder andere kunnen richten op:

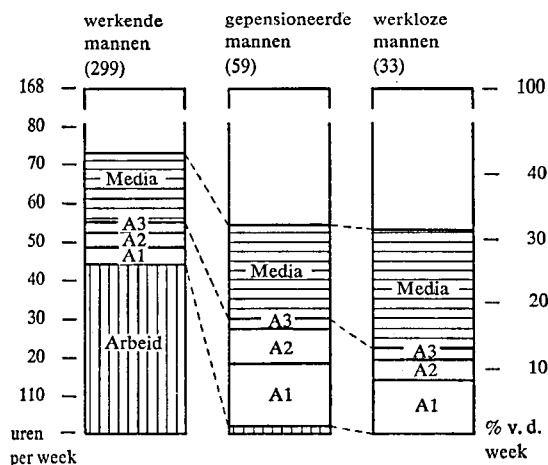
een kritische evaluatie van de ethische achtergrond van regelingen beleidsuitgangspunten en ten aanzien van het gedrag van niet-werkenden; een meer gelijke behandeling van de verschillende categorieën niet-werkenden; hierbij zou – in verhouding tot de reeds bestaande zorg voor bejaarden en jeugdige werklozen – meer aandacht voor de oudere werklozen rechtvaardig zijn; de ontwikkeling van een beleid, dat – zonder specifieke voorkeur – de activiteit en deelname aan het maatschappelijk verkeer bevordert; het welzijnsbeleid voor bejaarden zou hiervoor model kunnen staan;

aanbevelingen voor een veelzijdig samengesteld pakket van faciliteiten, dat het voor werkenden aantrekkelijk kan maken, tijdelijk of gedeeltelijk hun arbeidsplaats (en evenredig inkomensdeel) op te offeren ten gunste van werkzoekenden.

Tabel 2: Deelname en tijdsbesteding aan 'arbeidvervangende' bezigheden in de onderzochte week

	1 niet-werkende mannen* (92)		2 werkende mannen (299)		verschil in deelname 1 - 2
	deelname	gem. tijdsbesteding	deelname	gem. tijdsbesteding	
Werk aan maaltijden	75 %	7,3	62 %	2,4	p < 0.05
Stoffen, bedden opmaken	55 %	3,5	25 %	1,0	p < 0.05
Ramen zemen, soppen, e.d.	64 %	2,4	36 %	1,2	p < 0.05
Inkopen levensmiddelen	68 %	2,0	46 %	1,0	p < 0.05
Algemeen vormend en beroepsonderwijs	3 %	5,8	7 %	4,8	n.s.
Cursussen en vormingswerk	5 %	5,8	13 %	5,7	p < 0.05
Activiteiten ten behoeve van politiek, belangengroepen en kerkelijk werk	15 %	2,8	16 %	3,7	n.s.
Verenigingswerk	7 %	5,3	15 %	4,7	p < 0.05
Hulpverlening	20 %	3,9	18 %	2,5	n.s.
Kunstzinnige en creatieve bezigheden	13 %	3,2	16 %	3,0	n.s.
Handenarbeid	18 %	4,0	20 %	3,6	n.s.
Karweitjes aan woning en tuin	84 %	6,7	69 %	4,7	p < 0.05

* 12 % van de gepensioneerde mannen heeft gemiddeld 10,1 uur betaald werk verricht per week.

Appendix

Grafiek 1: Tijdsbesteding aan arbeid vervangende bezigheden in het tijdsbudget

arbeid = tijdsbesteding aan betaald werk

A1 = tijdsbesteding aan huishoudelijk werk en boodschappen doen

A2 = tijdsbesteding aan doe-het-zelf-, handenarbeid en kunstzinnige bezigheden

A3 = tijdsbesteding aan onderwijs, vorming en vrijwilligerswerk

media = tijdsbesteding aan televisie, radio, lectuur, hier ter vergelijking opgenomen.

Noten

¹ Raming op basis van aantal AOW-gerechtigden en gegevens uit de CBS- Arbeidskrachtentelling 1975.

² CBS, *De Toekomstige demografische ontwikkeling in Nederland na 1975*, Den Haag 1976.

³ WRR/IVA, *De verdeling en de waardering van arbeid*, publicatie van de WRR in de reeks 'Voorstudies en Achtergronden', Den Haag 1976, p. 93.

⁴ IVA/A. L. J. van Büchum, *Effecten van het voortduren der werkloosheid*, Tilburg 1976, p. 106-107; H. S. Merens-Riedstra, *Leven zonder Werk, een onderzoek bij arbeidsongeschikten*, tweede interimverslag NIPG, Leiden 1977.

⁵ J. A. S. Beljon, Consumptieve bestedingsmogelijkheden bij werkloosheid, in *Sociaal Bestek*, nr. 16, 1973, p. 409 en volgende.

⁶ T. Goedhart en anderen, de keuze tussen inkomen en vrije tijd, *Sociale Maandstatistiek*, jaargang 25 nr. 2, februari 1977, p. 114 en 115.

⁷ CBS, *Werknemersbudget onderzoek 1974-75*, in:

CBS Maandschrift, december 1977 en *Sociale Maandstatistiek*, oktober 1977.

⁸ Beljon, 1973, p. 418; J. A. M. van Wezel, Sociale laag en beleving van werkloosheid, in *Sociale Wetenschappen*, 1972, nr. 3, p. 182.

⁹ WRR/IVA, (1976), hoofdstuk 4 en 5.

¹⁰ CBS, *Leefsituatie Nederlandse bevolking van 55 jaar en ouder*, 1976, deel 1, Den Haag 1977, p. 67.

¹¹ CBS, *Leefsituatie 55+* (1977), p. 78.

¹² NV v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek, Het beeld van de Werkloosheid, 1976, gepubliceerd in *Sociaal en Cultureel Rapport 1976*, Den Haag 1976, p. 79.

¹³ Merens-Riedstra (1977), p. 70 en 71.

¹⁴ CBS, *Leefsituatie 55+*, (1977), p. 67.

¹⁵ J. L. Jessen en anderen, *Medische Consumptie*, Groningen 1974, aangehaald in WRR/IVA (1976).

¹⁶ IVA/E. Koopman en anderen, *Onderzoek naar werklozen*, deel I, Tilburg 1976, p. 60-61.

¹⁷ Vaak wordt gesteld dat de toenemende behoefte aan part-time banen wijst op een verandering in de waardering van arbeid. Onder groepen, waaruit behoefte voortkomt aan part-time werk zijn echter degenen die voor het eerst, respectievelijk voor het eerst na het huwelijk willen gaan werken (vooral vrouwen) veel talrijker dan degenen die de arbeid gedeeltelijk de rug toe willen keren. Zie ook T. Goedhart (1977).

¹⁸ Tenzij anders is vermeld, zijn de gegevens ontleend aan de Bibliografie *Werkloosheidsonderzoek van de projectgroep Jeugdwerkloosheid*, vakgroep Klinische Psychologie uit Leiden, 1976.

¹⁹ Uit een door het Sociaal en Cultureel Planbureau uitgevoerde analyse van stress-kenmerken onder een steekproef van circa 4800, bleken niet-werkende mannen veel meer stress te vertonen dan werkende, *Sociaal en Cultureel Rapport 1976*, p. 274-275.

²⁰ M. Jahoda, P. T. Lazarsfeld, H. Zeisel, *Die Arbeitslosen*, Marienthal, Allensbach/Bonn 1960.

²¹ Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel (1960), p. 68-79.

²² De resultaten van het onderzoek zijn onder de titel *Een Week Tijd* gerapporteerd door W. P. Knulst en als SCP-cahier 10 uitgegeven bij de Staatsuitgeverij, Den Haag 1977. Voor het onderhavige onderwerp en de gevolgde werkwijze wordt verwezen naar hoofdstuk 3. Aangezien het onderzoek zich richtte op de tijdsbesteding van mannen, die geen werkkring hebben, is het minder belangrijk welke sociale uitkering zij genieten. Waar dit belangrijk kon zijn, zijn niet-werkende mannen onder de 65 jaar en gepensioneerden apart onderzocht. Bij sommige resultaten van de vergelijking tussen werkende en niet-werkende mannen bleef het onzeker of het aangetroffen verschil aan het ontbreken van een werkkring, dan wel aan leeftijds- of opleidingsverschillen moest worden toegeschreven. Daarom zijn in 1977 opnieuw relevante gegevens over werkenden en niet-

werkenden geanalyseerd; dit keer actieve en niet-actieve leden van de beroepsbevolking (dus onder 65 jaar. De gegevens zijn verzameld in het kader van het leefsituatieonderzoek 1977). Hierbij zijn aangetroffen verschillen gecontroleerd voor (onder andere) leeftijds- en opleidingsverschillen. Volledig publikatie van de resultaten van deze analyse, welke ook subjectieve en psychische facetten omvat, zal plaatsvinden in het *Sociaal en Cultureel Rapport 1978*; te verschijnen in september 1978. Enige resultaten zijn reeds voor dit artikel gebruikt.

²³ Vergelijk A. C. Nievaart, Beleving van werkloosheid, *Intermediair*, 13, 21, 27 mei 1977.

²⁴ Uit het leefsituatieonderzoek 1977 blijkt dat deelname aan cursussen en vormingswerk niet lager ligt bij jonge werklozen met hoge vooropleiding.

²⁵ *Een Week Tijd*, 1977, hoofdstuk 5.

²⁶ CBS, *Leefsituatie 55+*, 1977, p. 60.

²⁷ IVA/Koopmans (1976), p. 60-61. Uit *Een Week Tijd* (1977), hoofdstuk 4 blijkt dat de hoeveelheid tijd die mannen aan de huishouding wijden, geen enkel verband houdt met de drukte van het gezin of van de echtgenote.

²⁸ W. Groffen, *Keuzeprocessen in de vrije tijd*, intern rapport, Groningen, 1967.

²⁹ Hoofdstuk 'Vrije Tijd' uit het in september 1978 te publiceren *Sociaal en Cultureel Rapport 1978*.

³⁰ *Sociaal en Cultureel Rapport 1974*, hoofdstuk 16; *Sociaal en Cultureel Rapport 1976*, hoofdstukken 5, 9 en 12.

³¹ WRR/IVA, (1976), p. 75.

³² Zie noot 19; *Sociaal en Cultureel Rapport 1976*, p. 276.

³³ P. P. J. Houben, Ervaringen en oriëntaties van werklozen, in *Mens en Onderneming*, 26 (1972), p. 282-294; NiMaWo/H. de Graaf, *Welzijn zonder werk*, Den Haag 1977, hoofdstuk 6.

³⁴ *Leefsituatieonderzoek 1977*, zie noot 22.

³⁵ WRR, *Maken wij er werk van?* Den Haag 1977.

³⁶ Sociale Verzekeringsraad, *Rapport inzake pro deo werkzaamheden tijdens uitkering*, Den Haag 1977.

³⁷ Analyse van gegevens van *Leefsituatieonderzoek 1974 en 1977*, wijst bovendien uit dat deelname aan de meer geïnstitutionaliseerde vormen van vrijwilligerswerk, zoals voor verenigingen, politiek of welzijnszorg, behoort tot het cultuurpatroon van de middelbare en hogere sociale milieus. Onbetaalde hulp aan familieleden of bekenden, bij het repareren van de auto, of bij het opknappen van de woning bijvoorbeeld, is normaler in lagere sociale milieus. Deze vorm van vrijwilligerswerk acht de Sociale Verzekeringsraad (1977), p. 39, niet toelaatbaar, omdat ze moeilijk te controleren valt en — bovenal — zou concurreren met beroepsarbeid.

³⁸ Wet Werkloosheidsvoorziening 1964, artikel 14, 35

en 36. Deze bepalingen zijn tevens van toepassing voor de Werkloosheidswet (1949); Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (1966), artikel 60.

³⁹ NiMaWo/H. de Graaf 1977, hoofdstuk 6; project *Mensen zonder werk* in Groningen.

⁴⁰ *Sociaal en Cultureel Rapport 1974*, hoofdstuk 2, 10 en 16; *Sociaal en Cultureel Rapport 1976*, hoofdstuk 9; CRM/M. J. M. Konings, *Amateuristische kunstbeoefening in Nederland*, Rijswijk 1977.

Mededeling

De Nederlandse Vereniging voor Kriminologie organiseert op 8 en 9 juni 1978 op de Vrije Universiteit te Amsterdam een congres met als thema '*Beslissingsmomenten in het strafrechtelijke systeem*'.

Op de eerste dag zullen studies worden gepresenteerd met betrekking tot factoren en mechanismen, die van invloed zijn op de beslissingsmomenten bij de politie, het parket/de rechter-commissaris en de rechtbank. Vele onderzoekers hebben zich reeds bereid verklaard op het congres nieuwe studies betreffende dit thema te presenteren.

Het is de bedoeling dat op de tweede dag een confrontatie tussen onderzoek en praktijk plaatsvindt. Daartoe zullen representanten van politie en justitie worden uitgenodigd de empirische studies van commentaar te voorzien en eventueel geformuleerde beleidsadviezen te evalueren. Op deze wijze kunnen er goede contacten worden gelegd tussen beleidsfunctionarissen en onderzoekers.

Het adres van de congres-organisatie is Criminologisch Instituut, V.U. Amsterdam, Postbus 7161, Amsterdam (020-5482602).

Secretariaat congrescommissie: L. Gunther Moor, Criminologisch Instituut, Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen (080-515704/5701).